

بررسی و تحلیل جایگاه غلام در ساختار سیاسی و اجتماعی حکومت صفویه

علیرضا مسلمی

دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی نجف آباد، ایران

Alirezamoslemi60@gmail.com

فیض اله بوشاسب گوشه

دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (نویسنده مسئول)

F.boushasb@yahoo.com

شکوه السادات اعرابی هاشمی

استادیار گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران

shokouharabi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۸/۷/۹ تاریخ پذیرش: ۹۸/۹/۲۰

چکیده

جایگاه حکومت صفویه در پیشرفت معماری، هنر، امور نظامی و امنیت بر کسی پوشیده نیست. نکته مهم در این پیشرفت ها این است که غلامان تا چه اندازه در این پیشرفت ها سهیم بودند. منظور از غلام در این پژوهش غلامان خاصه سلطنت در دوره صفویه هستند که بوسیله آنها صفویان قدرت خود را مستحکم نمودند. آنها بردگانی بودند که در تاریخ نگاری عصر صفوی معمولاً به مسیحیان نو مسلمان اطلاق می شد که شاه دوست خوانده می شدند. الگوی ارباب- غلام که در دوره شاه طهماسب اول شروع شد در دوره شاه عباس اول کارآمدترین ابزار برای حفظ قدرت سلطنت در برابر شیوه حکومت طایفه ای گردید. شاه عباس برای اینکه در ساختار طایفه ای شکاف ایجاد کند غلامان را تحت حمایت خود قرار داد و در عوض از آنها خواستار وفاداری بی قید و شرط گردید. سوال پژوهش این است که غلامان در ساختار سیاسی، اجتماعی، معماری، هنر و تجارت صفویه چه نقشی ایفا نمودند و فرضیه این است که با توجه به این که نیروی غلامان به دلیل اخلاص به صفویان مورد توجه پادشاه صفوی بودند همواره در کار تامین امنیت و گسترش معماری، هنر و تجارت تلاش زیادی می کردند. این نوشتار با توجه به منابع موجود به صورت کتابخانه ای به بررسی نقش غلامان در حکومت صفوی می پردازد.

کلید واژه‌ها: صفویه، غلامان، معماری، هنر، تجارت

مقدمه

دوره صفویه یکی از دوره‌هایی است که بر حیات معنوی و ارزشهای فرهنگی ایران تأثیرات زیادی به جای گذاشته است. طریقتی که توسط شیخ صفی الدین اردبیلی پایه ریزی شد پشتوانه‌ای برای شاه اسماعیل اول گردید. این حکومت بر پایه وحدت مذهبی بنیان‌گذاری گردید و اولین حکومت مستقل به تمام معنا در تاریخ ایران بعد از ظهور اسلام است که حدود دو قرن تداوم یافت. یکی از موضوعات مهم در مورد این حکومت نقش برجسته غلامان در اداره کشور در زمینه‌های مختلف نظامی، سیاسی، معماری و هنر و... است. در نظام دولت صفویه از میان ترکان قزلباش، اسرا و بردگانی که از کشورهای دیگر خریداری می‌شد افراد خاصی را تحت عنوان غلام‌گزینش می‌کردند. برخی از غلامان جوانانی بودند که داوطلبانه به عنوان خدمتکار مخصوص شاه تربیت می‌شدند و بر حسب استعداد خود بعداً به مشاغل مهمی دست می‌یافتند. بنابراین غلامان می‌توانستند مجموعه‌ای از وزیران، امیران لشکر، حکام ولایات و دیگر افراد در درجات مختلف و نخبگانی باشند که کاملاً وفادار و خادم به پادشاه صفوی باشند. دولت صفویه بردگان را به خدمت گرفت و از طریق آنها توانست قدرت قزلباشان را کاهش داده و آنها را منزوی نماید و در واقع عده زیادی از غلامان به نیازمندی‌های ساکنان در بار اصفهان رسیدگی می‌کردند. غلامان علاوه بر ارتش و حرمسرا در بخش تجارت نیز نفوذ کرده و جای پای در اقتضاد برای خود گشودند. آنها کاملاً سرسپرده و فرمانبردار شاه بودند و کار آمدترین ابزار برای حفظ نیروی حیاتی خاندان صفوی و در راس آن شاه گردیدند. اقتدار غلامان به اندازه‌ای بود که حتی پس از مرگ شاه عباس اول از بسیاری از آنها جزء امیران مقتدر و برخی از آنها نیز حاکم ایالات بزرگ بودند. در رابطه با پیشینه پژوهش گفتنی است که منابع تحقیقاتی مانند کتاب غلامان خاصه نوشته سوسن بابایی و همکارانش و مقاله‌هایی مانند زندگانی دو سردار نامی صفویان نوشته دکتر حسین میرجعفری و چرکس‌ها و ورود آنها به دولت صفویه نوشته دکتر علی اکبر کجباف را می‌توان به عنوان تحقیقات پیشین در مورد غلامان و ورود آنها به ایران معرفی نمود. گرچه تنوع تحقیقات پیشین در مورد پیشرفت حکومت صفوی در زمینه‌های معماری، هنر، تجارت و... بسیار زیاد است اما بطور تخصصی جایگاه غلامان خاصه نظام صفوی در امور سیاسی و اداری حکومت در تحقیقات پیشین به جز کتاب بابایی و همکارانش کمتر یافت می‌شود. بنابراین با توجه به کمبود منابع تحقیقاتی در این زمینه قسمت زیادی از اطلاعات این پژوهش از منابع اصلی دوره صفویه گرفته شده است.

غلامان و ورود به دولت صفویه

در طول تاریخ ایران، از عهد باستان تا اوایل قرن چهاردهم ه.ق. بردگان (غلامان، کنیزان و خواجهگان) به عنوان بخشی از جامعه ایران محسوب شده و در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی به کار گرفته می‌شدند. از پایان قرن اول ه.ق. به بعد، با گسترش فتوحات مسلمانان در مناطقی، چون ماوراءالنهر، قفقاز و ماورای آن، تعدادی از ساکنان این مناطق، به ویژه ترکان به اسارت مسلمانان درآمده، به عنوان برده به سرزمینهای اسلامی، از جمله ایران، وارد می‌شدند. بردگان ترک به واسطه شجاعت و تهورشان، عمدتاً در امور نظامی به کار گرفته می‌شدند. ورود برده از مناطق شمالی، تا اوایل قرن هفتم ه.ق. (همزمان با هجوم مغولان به ایران) پیوسته ادامه داشت. در طول حکومت ایلخانان مغول و سپس تیموریان و ترکمانان آق قویونلو و قراقویونلو، این جریان دچار وقفه شد و از ورود بردگان ترک، دیگر خبری نبود، چرا که سنت نظامی‌گری این سلسله‌ها کاملاً با حکومت‌های ایرانی متفاوت بود. این روند تا تشکیل حکومت صفویان در اوایل قرن دهم ه.ق. ادامه پیدا کرد. (سیوری، ۱۳۷۶: ۶۴)

در جنگ‌های مکرری که از زمان شاه اسماعیل اول با گرجیان، چرکسان و ارمنیان به عمل آمد و شاه طهماسب اول نیز آن را دنبال کرد تعداد زیادی از پسران خردسال آن ناحیه‌ها به ویژه گرجستان به عنوان اسیری به ایران آورده شدند. اسماعیل اول حتی زمانی که هنوز بر تخت پادشاهی نشسته بود در سال ۹۰۵ هجری به فکر حمله به گرجستان افتاد و چون پیروانش تعداد کمی بودند مشاورانش گفتند بهتر است کسانی را به عراق و آذربایجان بفرستد تا هواخواهان صفویه را به جهاد با گرجی‌ها فراخوانند اسماعیل میرزا پذیرفت و به سوی قراباغ حرکت نمود. (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۴، ص ۴۴۹) این حملات در سال ۹۰۶ هجری نیز از سر گرفته شد امینی هروی در مورد حمله شاه اسماعیل به گرجستان گزارش می‌دهد «میر مشارالیه به طریق ایلغار به عزم شبیخون به اسعاد و دولت روز افزون به جانب گرجیان کفر آثار توجه نمود و با خود مردان کار و صفدران شیر شکار که همه غبار معرکه جنگ در دیده کشیده و خود را به دستگیری مردی هم پنجه شیر و پلنگ دیده بودند هم رکاب گردانیده روی عزیمت به راه شتاب آورد.» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۲-۱۱۰) گرچه نباید این نکته را نادیده گرفت که این حملات از زمان شیخ جنید و شیخ حیدر صورت گرفته بود. حتی شیخ جنید هدف خود را از حمله مشخص می‌نمود ولی در ظاهر تظاهر می‌کرد که علیه آنها به جهاد می‌رود. (روزبهان خنجی، ۱۳۷۹، ص ۶۴). شاه اسماعیل و شاه طهماسب نیز به پیروی از آنان

چنین اقداماتی را انجام دادند. البته حمله صفویان به تفلیس گاهی حتی علاوه بر اسیر کردن گرجیان و کشتن بسیاری از آنها خرابی های زیادی نیز بار می آورد. (عالم آرای شاه طهماسب، (۱۳۷۰)، ص ۱۳۳) با این حال چون صفویان پیروز میدان می شدند حکام گرجستان هدایای فراوان و حتی غلامانی نیز برای شاه می فرستادند. (افوخته ای نطنزی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۹)

عامل دیگری که باعث ورود غلامان و کنیزان گرجی به ایران و دربار صفوی شد فرهنگ و سنن و قانون های ظالمانه زندگی اجتماعی مردم آن دیار بود. رؤسای مذهبی که بر اهالی استیلا پیدا کرده بودند می توانستند هر قدر که میل داشته باشند از آنها به ترکها و ایرانیها بفروشدند. کشیشان هر وقت می خواستند عقد و نکاح را ابطال کرده فوراً زن را با مرد دیگر یا مرد را با زن دیگر تزویج می کردند و هریک از طرفین را که مقصر تشخیص می دادند می فروختند. (غفاری فرد، ۱۳۸۱: ص ۶۵)

خدمتگزاران مذکور در واقع همان اسرا و یا برده های صفویه بودند که اغلب گرجی و ارمنی یا چرکس بودند؛ که آنها را در جنگها یا به غنیمت می گرفتند، یا به عنوان هدیه و خراج در یافت می کردند، و یا در بازارها می خریدند. این غلامان از امتیاز دسترسی به گرانباترین متعلقات شاه، که زنان و پسران و خزانه ی او بودند، برخوردار می شدند. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۲۷)

از دیدگاه فقهی نیز بسیاری از علما بر این عقیده بودند که اشراف و بزرگان صفوی می توانند مالک غلامان باشند چنان که میرزا عبدالله افندی از شاگردان محمدباقر مجلسی در پاسخ به سؤال شاه سلطان حسین که پرسیده بود آیا خواجه کردن بنده سبب آزاد شدن بنده خواهد شد یا خیر؟ گزارش می دهد که شمار زیادی از فقهای برجسته مانند ملا محمدتقی مجلسی، ملا محسن فیض کاشانی و محمدباقر خراسانی معتقدند که خواجه کردن منجر به آزادی بنده خواهد شد ولی نظر خود میرزا عبدالله این است که خواجه کردن سبب آزادی بنده نمی شود و به رد نظر دیگران پرداخته است و با این فتوا غلامان بلند پایه برای اشراف صفوی را همچنان در مالکیت صاحبان آنها می داند. (خاتون آبادی، (بی تا)، ص ۴۱۴)

ناگفته نماند که منطقه قفقاز سرزمینی بود که در زمان صفویه اهمیت زیادی داشت و چرکس ها تقریباً از زمان شیخ جنید و حیدر وارد ایران شدند که اوج ورود آنها در دوران طهماسب اول بود. حتی پریخان خانم دومین دختر شاه طهماسب صفوی که از قدرتمندترین زنان آن عهد بود و در ماه رجب ۹۵۵ ه. ق در حوالی اهر بدنیا آمد از مادری چرکسی بود. (حسینی قمی، ۱۳۵۹) به غیر

از این لشکرکشی ها حکام ایالات گرجستان هم افراد زیادی را به اسیری گرفته و به عنوان پیشکش و هدیه برای پادشاه می فرستادند. همچنین در مناطق قفقاز افرادی بودند که در کار خرید و فروش برده بودند و معمولاً این برده ها به عنوان غلام راهی دربار می شدند. (کجباف، منصوریان، ۱۳۹۵: ص ۱۱۴)

غلامان سپاهی

قوای نظامی صفویه در ابتدا ساختار ایلیاتی داشت و طبق قبیله و عشیره خود دسته بندی شده بود و نقص های آن هنگام مقایسه با سازمان جدید، قشون عثمانی در جنگ چالدران به خوبی آشکار شد. به همین جهت شاه عباس سپاه جدیدی تحت عنوان سپاه شاهی را از میان غلامان تشکیل داد؛ که کاملاً تحت کنترل خودش بود. نیروی غلامان به دلیل اخلاص به صفویان، مورد توجه خاص شاه بودند و همواره در کار تأمین امنیت و برپا نگاه داشتن نظام داخلی مملکت و در خدمتگزاری به خاندان سلطنتی ابراز لیاقت می کردند. در حالی که امپراتوری عثمانی بر اثر قیامهای یینی چری ها از نظر سیاست داخلی دچار بحران شد، نیروی قوللر در طول سده یازدهم قمری / هفدهم میلادی، پشت و پناه اصلی پادشاهان صفوی بودند. (لوفت، ۱۳۸۰: صص ۲۸-۲۳؛ رویمر، ۱۳۸۰: صص ۳۵۰-۳۴۹) شاه عباس اول برای کاستن قدرت و نزاع میان تاجیکها و قزلباشها که قدرت آنها رو به افزایش بود، به ایجاد عنصر «نیروی سوم» متوسل شد که عبارت بودند از: چرکسها، گرجیها و آرامنه. اینان ابتدا در زمان شاه طهماسب به ایران آورده شده بودند و بعدها به غلامان شاه معروف شدند. (نویسی و غفاری فرد، ۱۳۹۱: ص ۲۲۵) این غلامان به قدری اقتدار یافتند که حتی بعد از مرگ شاه عباس اول ۱۰۳۸ هـ / ۱۶۲۹ م از نود و دو تن امیر مقتدر که این زمان در حیات بودند بیست و یک تن از غلامان بودند. زمانی که وضعیت نظامی آن دوران مورد توجه قرار می گیرد پس از مرگ شاه عباس از چهارده ایالت بزرگ هشت ایالت در دست غلامان سلطنتی بود و در زمان مرگ شاه صفی از یازده ایالت بزرگ سه ایالت در دست غلامان سلطنتی قرار داشت. در دوره شاه عباس دوم هم از سی و هفت تن بیگلر بیگ بیست و سه تن از غلامان بودند. (برن، ۲۵۳۷: ص ۵۰) صاحب منصبان در حکومتهای پادشاه محور ایران هر قدر هم قدرتمند بودند، خادم و غلام شاه شمرده می شدند. در واقع پسران خردسال مسیحی که به اسارت گرفته می شدند و یا حاکمان محلی به عنوان پیشکشی برای شاه می فرستادند، ختنه و مسلمان می شدند و در ایران با آداب و رسوم ایرانی و انجام فرضیه های مذهبی پرورش می یافتند. شاه عباس از میان جوانان ورزیده آنان و سایر مسیحیان مسلمان شده مانند

چرکس‌ها سپاه مهم غلامان را تشکیل داد (پارسادوست، ۱۳۸۸: ص ۴۵۵) و مقامی بنام سپهسالار کل لشکر ایران که مقامی بالاتر از قورچی‌باشی و قوللرآقاسی» بود تأسیس نمود تا بین قزلباشان و غلامان توازن برقرار کند. (متی، ۱۳۹۳: ص ۱۲۲)

میرزا رفیعا در مورد شغل سپهسالار کل لشکر می نویسد: «مشارالیه از جمله امراء جانقی و بعد از قورچی باشی عمده ارباب سلاح و در اسفار مأمور و در تغییر و تبدیل حکام و سلاطین و سایر عساکر منصوره منوط به رای صواب دید عالی جاه مشارالیه است و هر گونه حکمی و امری که متعلق به مجادله و محاربه معرکه کارزار و جنگ و پیکار بوده به مشارالیه موقوف و مرجوع است.» (دانش پژوه، ۱۳۴۷: ص ۸۰) در مورد امرایی هم که در دربار شاه مقیم بودند مانند قورچی باشی و قوللر آقاسی گفتنی است که قورچی باشی مهمترین رکن دولت و ریش سفید تمام ایلات و قبایل دولت صفوی بود. او از اعضای امرای جانقی (مجلس مشورتی) محسوب می شد همچنین رسیدگی به امور قورچیان و تأیید پرداخت حقوق آنان به عهده قورچی باشی بود. (میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ص ۵) به عنوان مثال نسق چی باشی که در دوره صفوی مأمور اجرا بر قیمت ها و بر تنبیه متخلفان نظارت می کرد جزء گروه قورچیان محسوب می شد. و سر کرده نسق چیان بود و در رسته قور چیان محسوب می شد. (افشار، ۱۳۷۸: ص ۲۲-۲۱)

حتی خان ها و حاکمان ایلات و دیگر صاحب منصبان خانه شاهی از بین قورچیان و غلامان انتخاب می شدند (کاری، ۱۳۸۳)، ص ۱۹۶ که نشانگر اهمیت شغل قورچیان بود. ماهیت منصب قورچی باشی در دوران صفویان نخستین بی اندازه مبهم بود برای نخستین بار در واقع تاریخی سال ۱۵۰۵ - ۱۵۰۶ میلادی / ۹۱۱ ق چهار سال پس از جلوس شاه اسماعیل ذکری از قورچی باشی به میان آمد (سیوری، ۱۳۸۲: ص ۱۲۳)

البته در ایالات سردارانی به نام قورچی باشی بودند که جمع محلی قورچیان را فرماندهی می کردند. مثلاً در سال ۹۸۴ هـ / ۱۵۷۶-۷ حسین قلی روملو به مقام قورچی باشی قورچیان مشهد منصوب شد. (سیوری، ۱۳۸۰: صص ۱۱۱-۱۱۲) اما قوللر آقاسی بعد از قورچی باشی عمده ترین ارکان دولت و رئیس غلامان بود. اعطای تیول و حقوق سالیانه غلامان با تأیید او صورت می گرفت ارتقای درجات نظامی از قبیل یوزباشی گری (فرمانده صد نفر) و مین باشی گری (فرمانده هزار نفر) نیز

تحت نظر او اداره می شد. قوللر آقاسی نیز در زمره امرای جانقی محسوب می شد. (نویی و غفاری فرد، ۱۳۹۱: ص ۳۱۵؛ دانش پژوه، ۱۳۴۷: ص ۸۱)

یکی دیگر از درجات مهم نظامی عصر صفوی مقام سپهسالار بود. لقب سپهسالار ایران را شاه عباس اول احیا کرد و نخستین فرد منصوب به این مقام غلامی ارمنی اهل ایروان به نام قرچقای خان بود. (سیوری، ۱۳۸۰: ص ۱۷۷) این سردار اصلاً از ارامنه ایروان بود. در کودکی بدست جمعی از سواران تاتار اسیر شد و به دین اسلام درآمد و سرانجام در کاروان غلامان خاص شاه عباس راه یافت. چون جوانی صدیق و فداکار و کاردان بود شاه آزادش کرد و منصب های بزرگ داد چندی با عنوان بیگ امیر توپخانه و سردار تفنگچیان شاهی بود پس از آن به فرماندهی دسته ای از سپاه ایران منصوب شد. (فلسفی، ۱۳۴۷: جلد دوم، ص ۹۵-۹۳) او در جنگ با عثمانی ها عده زیادی از سپاه دشمن را از دم تیغ گذراند و غنایم بسیار زیادی نصیب سپاهیان ایران نمود. (جنابادی، ۱۳۷۸: ص ۸۰۱-۸۰۰) بنا بر گزارش پیترو دلاواله زمانی که سفیر عثمانی از طرف خللیل پاشا از مرکز ایالت دیار بکر به ایران اعزام شده بود. «شاه به او گفت قزلباش های او مثل ترک ها نیستند که از ترس سرما عمامه های بزرگ بر سر گذارند و دست های خود را از پوست بیرون نیاورند. بلکه آنان سبک و آماده جنگ هستند و فقط یک شمشیر و یک اسب دارند و در صحنه نبرد مشتاقند با حریف به فوریت روبرو شوند. اگر ترکها مایل به جنگ باشند او قرچقای خان دیوانه خود را بر آنها نازل خواهد کرد تا نسلشان را از میان ببرد. اشاره شاه در این مورد به قره چقای خان فرمانده غلامان خاص بود که علاوه بر این منصب اکنون فرماندهی کل قشون را نیز بر عهده دارد و صاحب منصبان و خان ها زیر دست او هستند». (دلاواله، ۱۳۸۴: ص ۲۴۳)

غلامان و معماری صفوی

در معماری دوره صفوی، اقدامات شهر سازی شاه عباس اول جایگاه خاصی دارد. شاه عباس برای اصفهان یک طرح اصلی ریخت که دارای دو ویژگی اساسی بود، یعنی همان چهار باغ و میدان نقش جهان، چهار باغ نامش را از چهار تاکستانی گرفته که شاه برای تحصیل حق مسیر می بایست آنرا بخرد و چهار باغ خیابانی بزرگ بود (چهار باغ که از نقطه ای نزدیک قصر چهل ستون آغاز می شد؛ از طریق پل الله وردی خان از زاینده رود می گذشت و به هزار جریب می رسید که اقامتگاه بسیاری از رجال دربار در آنجا قرار داشت. (نویی، غفاری فرد، ۱۳۹۱: ص ۳۳۸) طرح های گنج علی خان و الله وردی خان بخصوص موید اقدام غلامان در گفتمان سیاسی مذهبی پروژه وسیع صفویه و انباشت

ثروت در ایالات بود. ساخت بناهای عرفی همچنین نشانگر رشد ثروت و اعتماد به نفس بود. تفنگچی آقاسی و دلکک دربار عمارت های وسیعی در پایتخت بنا کردند. عناصر ایالتی هم به همین شیوه حضور و بیعت خود را در عرصه ملی به نمایش گذاشتند. گنج علی خان یک عمارت بزرگ در ساحل جنوبی زاینده رود داشت و امام قلی خان سرای بزرگی در جوار مسجد شیخ لطف الله در اصفهان بنا کرد. (نیومن، ۱۳۹۲: ص ۱۰۳-۱۰۲) حتی غلامان در انتقال پایتخت صفویه به اصفهان نیز نقش موثری ایفا نمودند. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۰۵) و در این شهر در ساخت میدان و بازار اصفهان و قیصریه همکاری نمودند. (منجم، ۱۳۶۶: ص ۱۱۳)

الله وردی خان، امام قلی خان، گنج علی خان، ساروتقی، محب علی بیگ و قرچقای خان از جمله غلامان نخبه ای بودند که در مسائل سیاسی، نظامی و معماری دوره صفوی نقش مهمی داشتند. در اینجا اجمالاً به شرح حال آنها می پردازیم.

الله وردی خان

شاه عباس اول برای خنثی کردن و مهار نمودن سرداران مقتدر، خودسر و گردنکش قزلباش که باعث سستی حکومت مرکزی و تجزیه کشور شده بودند، عناصر چرکس و گرجی را به ویژه در امور انتظامی و لشگری وارد صحنه کرد. گرجیها در ابتدا معمولاً به صورت غلام در دربار سلاطین صفویه وارد می شدند، اما از آنجا که استعداد ویژه ای در امور نظامی داشتند، معمولاً خیلی سریع در این زمینه پیشرفت می کردند و به مقامات عالی نظامی و کشوری می رسیدند. الله وردی خان یکی از همین گرجیان بود که در جوانی به صورت غلامی به سی سکه طلا به فروش رسیده بود. (دلواله، ۱۳۴۸: ص ۳۳۱) وی پس از آنکه چندین بار از اربابی به اربابی دیگر فروخته شد بالاخره توسط شاه طهماسب خریداری گردید و به جرگه غلامان این پادشاه پیوست و مسلمان شد. (فلسفی، ۱۳۴۷)، ج ۲، ص ۹۱) الله وردی خان اقدامات نظامی و فرهنگی و عمرانی فراوانی جهت اعتلای دولت صفوی انجام داد. بی شک می توان گفت خدماتی که این گرجی انجام داد هیچ امیر ایرانی در دوره صفوی انجام نداده است. با رشادت وی لار، بحرین و گمبرون فتح شد. در لشکر کشیهای شاه عباس علیه عثمانیان، وی دست راست شاه صفوی بود. اگر امروز حکمت متعالیه و فلسفه ملاصدرا مایه ی افتخار شیعیان است از قبل فرهنگ دوستی وی می باشد. (میرجعفری، ۱۳۸۲: ۱۳۵)

پل با شکوهی که خیابان چهارباغ را به حومه‌ی جنوب زاینده رود وصل می‌کند، مزین به نام الله‌وردی‌خان است، غلام گرجی اسلام‌آورده‌ای که سپهسالار شاه عباس اول شد. این پل که در ۱۶۰۷ م. ۱۰۱۶ ه. ق. به پایان رسید به حق یکی از شاهکارهای معماری و مهندسی ایرانی به شمار می‌رود. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۱۸) میرزا علی نقی نصیری القاب او این گونه ذکر می‌کند «ایالت و شوکت و اقبال پناه عظمت و حشمت و اجلال دستگاه شهامت و بسالت انتباه عالیجاه، امیرالامراء العظام، نظاماً لایاله و الشوکه و العظمه و الحشمته و الجلاله و العزّ و الاقبال الله وردی خان، مصاحب و قوللر آقاسی و امیرشکارباشی و بیگلر بیگی که کیلویه و سردار لشکر ظفر اثر». (نصیری، ۱۳۷۱: ص ۱۵)

امام قلی خان

امام قلی خان بیگ، فرزند بزرگ الله وردی خان و از مادری گرجی تبار متولد شد. وی پس از آنکه پدرش از جانب شاه عباس به امیرالامرای فارس و سپهسالاری ایران منصوب شد، با پدرش به فارس رفت، و در سال ۱۰۱۰ ه. ق. هنگامی که پدرش با شاه عباس در خراسان بود، لشگری به جزایر بحرین فرستاد و آن جزایر را، که تا آن زمان در قلمروی حکومت هرمز، و در دایره نفوذ دولت پرتغال بود، در اواسط ماه رمضان آن سال گرفت. (فلسفی، ۱۳۴۷، ج ۲: ص ۹۸-۹۷) شاه عباس منطقه لار و جزیره بحرین را نیز در اختیار او قرار داد (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ص ۱۵۵)

امام قلی خان علاوه بر خدمات سیاسی و نظامی در خدمت دولت صفویه و انجام مأموریت‌های عمرانی به دستور شاه عباس اول، در دوران حکومت خود در فارس به آباد کردن این ایالت علاقه بسیار داشت و کارهای عمرانی و فرهنگی گسترده‌ای در قلمرو حکومتی خود انجام داد. (ثواقب، ۱۳۸۹: ص ۳)

گنج علی خان

در وصف نقش گنج علی خان در پیشبرد دولت صفوی، همین بس که او مردی درستکار و بسیار عادل و مهربان با مردم بود، و خدمات ارزنده‌ای را به مردم و دولت صفوی کرده است. بناهایی چون مجموعه گنج علی خان در کرمان که از آثار مهم و با ارزش دوره اسلامی ایران است توسط وی ساخته شده است. در تاریخ صفویه گنج علی خان به سبب ساختن مجموعه میدان گنج علی خان در کرمان مشهور است که چهره شهر را تغییر داد و جنبه تجاری اش را تقویت کرد گنج علی خان

در هرات در کنار عباس میرزای ولیعهد بالید. عباس میرزا را به علی قلی خان شاملو والی خراسان سپرده بودند. خاطرات کودکی این دو تا هنگام بزرگسالی و زمانی که عباس به تخت سلطنت نشست زنده ماند. گنج علی خان برای اثبات برادری اش تا هنگام مرگ در جنگ ها ملتزم رکاب بود. (سلطانی، ۱۳۸۷: ص ۲۹-۲۸) و که تیول دار کرمان بود. سپاهی برای خود داشت و می توانست در مقیاس شاهانه ساختمان سازی کند. بازار و میدان اصلی شهر از اعتماد به نفس او نسبت به پادشاه صفوی خبر می دهد. در واقع احساسات شاه دوستی گنج علی خان و سال های دراز خدمت گذاری و روابط صمیمانه او با خاندان سلطنت باید او را گزینه مطمئنی برای جانشینی ملوک طایفه یاغی افشار نشان داد. او حتی مانند دیگر غلامان بلند پایه در اصفهان در ساحل جنوبی زاینده رود خانه ای برای خود دست و پا کرد. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۲۱)

ساروتقی

در زمینه تشویق معماری هیچ یک از غلامان درباری به پای میرزا محمدتقی مشهور به ساروتقی ۱۶۴۵ / ۱۰۵۵ نمی رسیدند (نام «سارو» را شاه عباس روی او گذاشت چون موبور بود) کارهای عمرانی ساروتقی ساخت شهرهای کاملاً تازه و راههای بازرگانی مهم، نوسازی و بازآرایی حرم امام علی (علیه السلام) در نجف تکمیل یک مدرسه در قزوین، تغییر اساسی عالی قاپو در اصفهان، دو کاخ و دو مسجد و یک کاروان سرا در پایتخت و... از اطمینان فراوان شاه به او و نفوذ شخصی اش حکایت داشت. ساروتقی در خانواده رجلی تبریزی بزرگ شد و از نوجوانی در اصفهان به ارتش پیوست ولی آینده ی او در مشاغل دیوانی بود: از حسابداری حاکم اردبیل آغاز کرد و تا وزیر اعظمی در اواخر عمرش بالا رفت. گویا او والی مازندران بود که تشویق معماری را به گونه ای چشمگیر آغاز کرد. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۲۵-۱۲۴) ساروتقی که آشکارا مشتاق بود تا خود را به مذهب و شاه نزدیک سازد پس از آنکه راه خونین رسیدن به قدرت را پیمود کار ساخت یک مسجد را در اصفهان آغاز کرد و در ۱۰۵۳ ق / ۱۶۴۳ م کمی پس از مرگ صفی ساخت آن به پایان رسید. (نیومن، ۱۳۹۲: ص ۱۲۲)

ساروتقی حتی در دوره شاه عباس دوم مأمور ساخت تالار جلو علی قاپو با ستونهای چوبی گردید که در مدت کوتاهی ان را تمام نمود. (شاملو، ۱۳۷۱: جلد ۱ ص ۲۸۰) او در زمان شاه صفی برای سرپرستی ساختمان حرم امام علی به نجف اعزام شد و اعتبار خود را در این زمینه با اقداماتی در زمینه معماری حرم امام علی ع نزد شیعیان افزایش داد. (خواجهگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ص ۱۴۹)

بنابراین ساروتقی اقدامات بسیار مفیدی در زمینه های مختلف در عصر صفویه انجام داد که اقدامات او قابل ستایش است حتی او در شهر قم دومین شهر مذهبی کشور نیز اقدامات بزرگی انجام داده است. بعنوان مثال قدیم ترین آب انبار قم، آب انبار ساروتقی است که در سال ۱۰۵۵ بنا شده است. (مدرسی طباطبائی، ۱۳۳۵، ج ۲: ص ۱۴۱)

از این مرد بزرگ چند اثر تاریخی نیز در اصفهان باقی مانده است از جمله کاروان سراهایی در بازار بزرگ اصفهان چند اثر تاریخی نیز در اصفهان که تا امروز هم نزد مردم به سالتقی معروف است. البته این بنا امروزه تغییر شکل بسیار یافته است و دیگر مسجدی که در بازارچه حسن آباد است و آن مسجد ساروتقی است. (مهریار، ۱۳۷۶: ص ۷۱-۷۰) به هر حال وجود وزیران با کفایتی مانند میرزا تقی اعتماد الدوله در دولت صفوی زمینه رشد و ترقی جامعه ایران آن عصر را فراهم می کرد اما افسوس که اکثر این غلامان در اثر توطئه به قتل می رسیدند نمونه آن واقعه قتل این وزیر اعظم در زمان شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۵ ه. ق بر اثر توطئه جانی خان بود که به گزارش محمد طاهر وحید قزوینی مورخ رسمی دربار شاه عباس دوم میان او و جانی خان قورچی باشی کدورت ایجاد شد و او نیز او را در یک توطئه به قتل رساند. (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ص ۴۰۷-۴۰۵)

محب علی بیگ لکه غلامان

حمایت غلامان از معماری و ساختن بناها در دوره صفوی گاهی همانند حمایت نخبگان از معماری در دوره های تاریخی پیشین ایران و در سرزمینهای اسلامی متجاوز است. هر چند که در شکل و روابط در میان این دو تفاوتی است. حمایت از معماری و ساختن بناها معمولاً فواید جانبی بسیاری برای حامیان و بانیان داشت بانیان خیر از مال خود و گاه بنام و افتخار خود و خاندانشان بناهایی چون مدرسه، مسجد، مقبره با کاروان سرا برپا می کردند و از این راه در چشم مردم قدر و منزلت می یافتند و به تقوا و نیکوکاری شهره می شدند وقف کردن بنا نوعی حفاظت قانونی از دارایی و ثروت خانواده بود. وقف و حدود و قواعد آن را در کتیبه ها و وقف نامه ها می آوردند و از این راه احداث بنا و بانی و واقف آن به مردم اعلان و معرفی می شد. این وضع عمومی حمایت از معماری در دوره های پیش از صفویان بود. در دوره صفوی مأموریت غلامان این بود که از جانب بانی اصلی یعنی شاه و خاندان سلطنتی به وکالت از او به حمایت از معماری بپردازند. این شکل وکالت و نمایندگی و بانی نشان ضعف یا کاهش قدرت غلامان نیست. بلکه نشان تقویت ارتباط آنان با خاندان سلطنتی و تثبیت موقعیت آنان در مقام غلام شاه است. محب علی بیگ لکه را بیشتر به سبب نقشی می شناسند

که در ساختن مسجد شاه داشته است. مسجد شاه نخستین مسجد جامع اصفهان پس از دوره سلجوقیان است این مسجد در نقطه ای حساس در جنوب میدان نقش جهان قرار گرفته است. (سلطانی، ۱۳۸۷:ص ۲۵) حتی در گزارش اسکندرترکمان نیز در وقایع سال ۱۰۲۹ ه ق نیز نام محب علی بیگ به عنوان سرکار خاصه این عمارت ذکر گردیده است. (ترکمان، ج ۲، ۱۳۸۲:ص ۹۴۹)

در واقع مسئولیت های اصلی محب علی بیگ لکه احتمالاً فراهم آوردن زمین و نیروی کار و ابزار ساخت بنا و نظارت بر حسن اجرای آن بوده است. مسائل گوناگونی که در خصوص تملک زمین برای مسجد وجود داشته است نشان می دهد که بسیاری از مأموران عالی رتبه دربار از پاک سازی مناطق مجاور زمین مسجد منفعت می بردند از جمله آنها خود محب علی بیگ لکه است که گویا در مجاورت مسجد اقامت داشته است از سوی دیگر نقش محب علی بیگ در سازماندهی نیروی کار و تدارک مواد ساختمانی شباهتی منطقی با سرکاری عمارتی برای اقامت موقت در حاشیه دولت خانه در سال ۱۰۰۱ق/ ۱۵۹۳م دارد اما در مورد مسجد شاه در متون دو تن دیگر که معمار مسجد بوده اند نام برده شده است. علی اکبر اصفهانی و دیگری بدیع الزمان. اما چنانکه از موارد کلیسای جلفا و مسجد شاه بر می آید مرشد غلامان اجازه طراحی و اجرای بنای مسجد را نداشته است با این حال پیدا است که در چنین بناهای معظمی حتماً سرکار عمارت هم مشارکت خلاقانه داشته است. محب علی بیگ لکه در بین سالهای ۱۰۲۰ ق/ ۱۶۱۱م و ۱۰۲۸ ق/ ۱۶۱۹ در جریان معماری بناها نقشی بیش از واسطه داشته است. او بخشی از املاک خود را وقف مسجد کرد و بیش از سی درصد موقوفات مسجد از او بود و در وقف نامه مسجد نام او بلافاصله پس از نام شاه آمده است و او را متولی وقف کرده اند. در قرن دهم هجری قمری فقط کسانی را متولی وقف می کردند که با خاندان صفویه پیوند خونی داشتند یا از عالمان به دین بودند. اینها همه نشان مقام مهم عملی و نمادین این غلام است سهم مهمی از معماری عمومی در نیمه اول قرن یازدهم هجری با غلامانی مرتبط است که مانند محب علی بیگ لکه قدرت مدیریت و نظارت داشتند. (سلطانی، ۱۳۸۷:ص ۲۸)

غلامان و تجارت صفویه

ژان باتیست تاورنیه (۱۱۰۰-۱۰۱۴ق / ۱۶۰۵-۱۶۸۹م) جهانگرد و بازرگان معروف فرانسوی در مورد تجارت در ایران اینگونه می نویسد: «تجارت ایران مثل همه ممالک دنیا عبارت از تجارت داخلی و تجارت خارجی می باشد اما فرق در اینست که تجارت ایران تقسیم شده است. تجارت داخلی در دست ایرانیان و یهودیان است اما تجارت خارجی به کلی در تصرف ارامنه است که عامل

پادشاه و بزرگان مملکت و به معاملات ابریشم مشغول هستند». (تاورنیه، ۱۳۳۶: ص ۵۹۶) خواجه های ارمنی، نه تنها از پشتیبانی شاهان صفوی برخوردار بودند بلکه تا حدی به عنوان نمایندگان طبقه حاکم نیز شناخته می شدند. شاه عباس، سعی نمود با بیش گرفتن سیاست تساهل و تسامح مذهبی نسبت به ارامنه محیط آرام و مناسبی برای آنها بوجود آورد تا بتوانند با اروپا به تجارت بپردازند. (اعرابی هاشمی، ۱۳۹۴: ص ۲۰۹-۲۰۷)

خواجه های ارمنی دارای نمایندگان خود در مراکز مهم آن عصر چون استامبول، از میر، اصفهان، مسکو، آمستردام، مارسو و جز اینها بودند. (بایوردیان، ۱۳۷۵: ص ۱۶۰) لشکرکشی های صفویه به قفقاز در جابه جایی جمعیتی از این ناحیه به داخل کشور مؤثر بود و شمار بسیاری از نیروهای قفقازی را وارد ایران کرد. از پیامدهای حضور این نیروهای جدید این بود که در عصر صفویه، به ویژه دوره حکمروایی شاه عباس اول، اداره و ریاست بسیاری از نهادهای حساس کشوری، لشکری و اقتصادی ایران به ملل قفقاز ارمنی ها، چرکس ها و گرجی ها واگذار شد. (جنابدی، ۱۳۷۸: ص ۷۱۶)

اسکان جلفایی ها در اصفهان اهمیتی محوری برای اصلاحات سیاسی شاه داشت. پژوهشگران در این مورد اتفاق نظر دارند که بیشترین سهم از تجارت خارجی ابریشم ایران در این دوره را ارامنه جلفا داشتند. آنچه کمتر می دانند این حقیقت است که همین بازرگانان مسیحی یک گروه آورده شده ی دیگر از قفقاز را هم تأمین هزینه می کردند و آن گروه غلامان بودند. ارامنه و غلامان نو مسلمان جذب ارتش و دولت شدند و به مقام های اداری و نظامی صفویه رسیدند و با توجه به این که مناصب دیوانی داشتند نقش عمده ای هم در تجارت ابریشم در داخل مرزهای ایران ایفا نمودند. مثلاً الله غلامان محب علی بیگ دلال ابریشم شاه عباس در اصفهان بود و با کمپانی هند شرقی انگلیس و هند شرقی هلند کار می کرد. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۶۵-۶۴) البته برخورد ایرانیان با مسیحیان زیاد جالب نبود، اما شاه عباس اول برای آنها احترام زیادی قائل بود. چنانکه در گزارش ژرژ تکتاندرفون در مورد برخورد ایرانیان با مسیحیان اینگونه ذکر شده که «معمولاً ایرانیها با مسیحی ها هم غذا نمی شوند اما شاه (شاه عباس اول) امر کرده بود که با من غذا بخورند، من بیش از بیست بار با اعلیحضرت پادشاه ایران غذا خوردم. شاه مردی خوش رو، مهربان و خوش خلق است و مخصوصاً نسبت به مسیحیان بسیار مهربان و خوش رفتار می باشد». (تکتاندرفون در یابل، ۱۳۵۱: ص ۶۳) در واقع او برای ملت خود نه تنها یک پادشاه خوب، بلکه در عین حال پدر و

سرپرستی دلسوز و مهربانی بود که نه تنها به رعایای خود زمین و حشم می بخشید بلکه به هر کس که نیازمند بود پول کافی می داد تا احتیاجات خود را برطرف سازد، به کسانی که استطاعت داشتند قرض می داد و به آنان که مستمند بودند بی عوض می بخشید. (دلواله، ۱۳۸۴: ص ۱۴۰)

بی گمان، رونق اقتصادی در یک کشور، تا حد زیادی به ثبات سیاسی، آرامش، پشتیبانی و تساهل اجتماعی حکومت بستگی دارد. منابع حاکی از آن است که تا زمانی که آزادیها و عزت ارمنیان برقرار بود، به همان نسبت داد و ستد آنان نیز رونق داشت. اما با آشکار شدن تدریجی نابسامانیهای سیاسی حکومت در روزگار پایانی صفویان، آنان نیز دچار تنگناهای سیاسی-اجتماعی شده و کسب و کارشان به کساد گرایید. (سلطانیان، ۱۳۹۰: ص ۹۷)

غلامان و هنر صفویه

یکی از درخشانترین دورههای هنری ایران پس از اسلام دوره صفویه است. صفویان در بسیاری از زمینههای هنری، وارث هنر درخشان دربار تیموریان بودند. معمولاً، در ایران خاندان سلطنتی و اعضای طبقات بالای جامعه متقاضی آثار هنری بودند و بدین ترتیب، زمینههای شکوفایی آن را فراهم می کردند و نیز شوق و ذوق هنرمندان را برانگیخته، با حمایت خود، اغلب نوع هنر و گونه اشیاء تولید شده را تعیین می کردند. (سیوری، ۱۳۸۲: ص ۱۱۲)

اوایل قرن هفدهم غلامان نقاش و خطاط در کتابخانه، نگارخانه سلطنتی که فقط به آن کتابخانه می گفتند جایگاهی داشتند و برخی در سفارش و گردآوری کتابهای مصور و اشیای تجملی دیگر فعال بودند. دیری نگذشت که در تشویق هنرهای کتاب آرابی بر رقیبان قزلباش پیشی گرفتند. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۴۵-۱۴۴) طهماسب اول که خود در هنر کتاب آرابی ایران چیره دست بود از زمان اقامت در هرات از این طرح حمایت می کرد. این پروژه از زمان حکومت اسماعیل و در پی نبرد چالدران در ۹۲۰ ه / ۱۵۱۴ م آغاز شد. اما میان سالهای ۹۴۱ ق / ۱۵۳۵ م تا ۹۴۳ ه / ۱۵۳۷ م یعنی در حدود بیست و شش سالگی طهماسب و همزمان با گذار از ائتلاف شاملو - استاجلو به دوره سیطره استاجلوها و پایان جنگ داخلی تکمیل گردید. (نیومن، ۱۳۹۲: ص ۵۵)

در اواخر قرن شانزدهم چند غلام در کتابخانه های همایونی کار می کردند که برجسته ترین آنها سیاوش گرجی بود. او را در حدود سال ۱۵۴۴ م / ۹۵۰ ه در یکی از لشکرکشی های شاه طهماسب به گرجستان اسیر کرده و به تبریز آورده بودند. در دربار درس خوانده و تحصیل هنر را از خردسالی

آغاز کرده بود. (بابایی، ۱۳۹۳: ص ۱۵۰) طبق گزارش قاضی میراحمد منشی قمی او از دوران کودکی پیش مولانا مظفر علی شاگردی می کرد در هنر نقاشی سرآمد دوران خود گردید و یکی از بزرگترین نقاشان جهان گردید. (منشی قمی، ۱۳۵۲: ص ۱۴۸)

در میان غلامان کوشاترین سقارش دهندگان و گردآورندگان آثار هنری منقول در نیمه نخست قرن هفدهم قره چقای خان و اولادش بودند. قره چقای خان موفق شد مجموعه ی خیره کننده ای از ظروف چینی فراهم آورد و پسرش منوچهرخان و نواده همنامش قره چقای خان دوم از پرنفوذترین سفارش دهندگان متون مصور در دوره صفوی شدند. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۵۳) در گزارش اسکندر بیگ منشی راجع به قره چقای خان آمده است: «وی از طبقه مسیحیه ایروان بود در کودکی و فتور آن ولایت بذل اسیر گرفتار گشته چون نیکبخت بود در سلک عبدو غلامان خاصه شریفه انتظام یافته سعادت یافت چون جوهر ذاتش قابل بود در خدمت اشرف مورد تربیت گشته روز بروز به درجه علیا ترقی می کرد و به حسن خدمات منصب قیچاچیگری (دو زندگی) یافته بعد از ظهور رشد و کاردانی میرتوپخانه و سردار تفنگچیان گردید». (ترکمان، ۱۳۸۲: جلد سوم، ص ۱۰۴۰) منوچهرخان و پسرش قره چقای دوم که از نسل دوم و سوم غلامان نومسلمان بودند تشویق هنرهای کتاب آرای را برای تحکیم هویت ایرانی خود برگزیدند. (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ص ۱۷۴)

نتیجه گیری

خدمات ارزنده ای که از سوی غلامان با کفایتی چون الله وردی خان و امامقلی خان و گنج علی خان در دوره صفوی ارائه شده بسیار چشمگیر است و در مهار قدرت سران سرکش قزلباش و دوام و پیشرفت دولت صفویه بسیار مؤثر بوده است. در واقع الگوی ارباب و برده که از زمان طهماسب اول شروع و در زمان شاه عباس اول به اوج خود رسید حکومت طایفه ای را کنار زده و در ساختار آن شکاف بزرگی ایجاد نمود خاندان صفوی و در رأس آن شخص شاه حیاتی دوباره یافت. اتکای شاه به قزلباشان کم شد و تعهد نه براساس منافع طایفه ای بلکه بر پایه روابط و منافع فردی ایجاد گردید حتی انتقال پایتخت به اصفهان نیز خصومتی بود که دستگاه اجتماعی - نظامی جدید ایجاد می کرد یعنی دستگاهی که امکان بقاء در نظام قزلباشی نداشت. بازرگانان ارمنی که توسط شاه عباس در ۱۶۰۴ م / ۱۰۱۳ هـ به اصفهان آمدند از مهارت آنها در تجارت ابریشم استفاده شد و اوضاع مالی کشور برای تأمین مواجب کارگزاران تضمین گردید. اقدامات غلامان در زمینه معماری عصر صفوی به قدری چشمگیر است که شاید بتوان ادعا نمود که در هیچ دوره دیگری از تاریخ ایران بعد از

اسلام سابقه نداشته است. تلاشهای غلامان در زمینه های مختلف دیگر مانند هنر، تجارت، امور نظامی و حتی مبارزه با بیگانه گان و استعمار بسیار ستودنی است چنانکه به شهادت سفرنامه نویسان اروپایی شاه عباس اول با آوردن نام غلامانی مانند قره چقای خان در برابر سفرای عثمانی لرزه بر اندام آنها می انداخت. ثبات سیاسی که شاه عباس اول به کمک این غلامان در کشور ایجاد نمود رونق اقتصادی را به دنبال داشت و اقتصاد صفویه به کمک آنها بهبود یافت. حتی غلامان در زمینه هنرهای کتاب آرایی بر رقیبان قزلباش خود پیشی گرفتند. چنانچه برخی خواجگان حرمسرا در امور فنی بسیار چیره دست بوده و هنر نقاشی را گسترش دادند و در اموری چون نظم و امنیت و تشریفات درباری و آموزش شاهزادگان به ویژه ولیعهد نقش موثری ایفا نمودند و جان کلام اینکه بی توجهی به نقش غلامان در نظام سیاسی دولت صفویه یعنی پشت پا زدن به اکثر دستاوردهای این حکومت در زمینه های مختلف اقتصادی، نظامی و هنر که این غلامان با اقدامات خود باعث پیشرفت آن شده بودند.

منابع

۱. اصفهانی، محمدمعصوم بن خواجگی، ۱۳۶۸، (خلاصه السیر) زیر نظر ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی.
۲. اعرابی هاشمی، شکوه السادات، ۱۳۹۴، ارامنه جلفای نو در عصر صفوی، تهران: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
۳. افشار، ایرج، ۱۳۷۸، بازمانده دستورالملوک به اهتمام ایرج افشار، مجله فلسفه و کلام (معارف)، فروردین - تیر، شماره ۴۶، صص ۳۰-۱۸.
۴. افوشته ای نطنزی، محمود بن هدایت الله، ۱۳۷۳، نقاوه الاثار فی ذکر الاخیار، به اهتمام دکتر احسان اشراقی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
۵. امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، ۱۳۸۳، فتوحات شاهی (تاریخ صفوی از آغاز تا سال ۹۳۰ هجری قمری)، به تصحیح و تعلیق دکتر محمدرضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۶. بابایی، سوسن و دیگران، ۱۳۹۳، غلامان خاصه، ترجمه حسن افشار، تهران، نشر مرکز.
۷. بایبوردیان، واهان، ۱۳۷۵، نقش ارامنه ایرانی در تجارت بین المللی تا پایان سده ۱۷ میلادی، ترجمه: ادیک باغداساریان (گرمانیک)، تهران، ناشر مؤلف.

۸. برن، رهبر، ۲۵۳۷، نظام ایالات در دوره صفویه، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۹. پارسادوست، منوچهر، ۱۳۸۸، شاه عباس اول، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۱۰. تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۳۶، ترجمه ابوتراب نوری و تصحیح دکتر حمید شیرانی، چاپ دوم، انتشارات کتابخانه سنایی و کتابفروشی تأیید اصفهان.
۱۱. ترکمان، اسکندربیک، ۱۳۸۲، تاریخ عالم آرای عباسی، زیر نظر ایرج افشار، جلد دوم و سوم تهران، انتشارات امیرکبیر
۱۲. تکتاندرفون دریابل، ژرژ، ۱۳۵۱، ایتپرسیکوم (گزارش سفارتی به دربار شاه عباس اول) ترجمه محمود تفضلی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۱۳. ثواقب، جهانبخش، ۱۳۸۹، بررسی علل و پیامدهای قتل امام قلی خان حاکم فارس در عصر شاه صفی ۱۰۴۲ هجری قمری، مجله پژوهش های تاریخی، سال دوم، شماره سوم، (پیاپی ۷)، پاییز، صص ۳۲-۱.
۱۴. جملی کارری، جوانی فرانچسکو، ۱۳۸۳، سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کاررنگ، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
۱۵. جُنابدی، میرزا بیک حسن بن حسینی، ۱۳۷۸؛ روضه الصفویه، به کوشش غلامرضا مجد طباطبایی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود
۱۶. حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسین، ۱۳۵۹، خلاصه‌التواریخ، مصحح احسان اشراقی، جلد اول، تهران، دانشگاه تهران.
۱۷. خاتون آبادی، محمد صالح بن عبدالواسع، (بی تا)؛ آگاهی های تازه در باره غلامان و کنیزان در دوره صفوی، آداب سنیه، به کوشش رسول جعفریان، مقالات و رسالات تاریخی شماره اول صص ۵۲۶-۴۰۷
۱۸. خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین الحسینی، ۱۳۵۳، حبیب السیر فی الاخبار افراد بشر، ج ۴، زیر نظر دکتر محمد دبیر سیاقی، تهران، انتشارات خیام
۱۹. دانش پژوه، محمدتقی، ۱۳۴۷، دستورالملوک میرزا رفیعا، مجله میان رشته ای: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مهر و آذر - شماره ۶۵-۶۶، صص ۹۳-۶۲
۲۰. دلاواله، پیترو، ۱۳۴۸، سفرنامه، ترجمه و شرح و حواشی شعاع‌الدین شفا، تهران، انتشارات ترجمه و نشر کتاب.

۲۱. دلاواله، پیتر، ۱۳۸۴، سفرنامه، ترجمه شعاع الدین شفا، چاپ چهارم تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
۲۲. روزبهان، خنجی اصفهانی، فضل الله بن محمد، ۱۳۷۹، عالم آرای امینی، به تصحیح مسعود شرقی، تهران، انتشارات خانواده.
۲۳. رویمر، هانس روبرت، ۱۳۸۰، «برآمدن صفویان» در تاریخ ایران (دوره صفویان)، پژوهش در دانشگاه کمبریج. ترجمه یعقوب آژند. تهران، جامی
۲۴. سلطانیان، ابوطالب، ۱۳۹۰، کارکرد ابریشم و نقش بازرگانان ارمنی در اقتصاد و سیاست صفویان، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال چهل و چهارم، شماره دوم، پاییز و زمستان، ۱۰۱-۷۹.
۲۵. سلطانی، مهدی، ۱۳۸۷، غلامان بانی (گزارشی از فصل چهارم غلامان شاه) مجله هنر و معماری: گلستان هنر پاییز، شماره ۱۳، صص ۳۱-۲۴.
۲۶. سیوری، راجر، ۱۳۷۶، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات نشر مرکز.
۲۷. سیوری، راجر، ۱۳۸۲، تحقیقاتی در ایران عصر صفوی، ترجمه: عباسقلی غفاری فرد و محمد باقر آرام، تهران، امیرکبیر.
۲۸. سیوری، راجر، ۱۳۸۰، در باب صفویان، ترجمه رمضان علی روح الهی، چاپ اول، تهران، انتشارات نشر مرکز.
۲۹. شاملو، ولی قلی بن داود قلی، ۱۳۷۱، (قصص الخاقانی)، جلد اول، به تصحیح دکتر سیدحسن سادات ناصری، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۰. عالم آرای، شاه طهماسب، ۱۳۷۰، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
۳۱. غفاری فرد، عباسقلی، ۱۳۸۱، تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، کیهان فرهنگی، تهران، سمت.
۳۲. فلسفی، نصرالله، ۱۳۴۷، زندگانی شاه عباس اول، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۳۳. فیگوئروا. دن گارسیا دسیلوا، ۱۳۶۳، سفرنامه‌ی فیگوئروا (سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول) ترجمه‌ی غلامرضا سمعی. تهران، نشر نو.

۳۴. کجیاف، علی اکبر؛ منصوریان، مجتبی، ۱۳۹۵، چرکس ها و ورود آنها به دولت صفویه، مجله رهیافت تاریخی (فصلنامه علمی تخصصی) دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، سال پنجم، شماره پانزدهم، صص ۹۷-۱۲۰.
۳۵. لوفت، پاول، ۱۳۸۰، ایران در عهد شاه عباس دوم. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران، مرکز و چاپ انتشارات وزارت امور خارجه.
۳۶. متی، رودی، ۱۳۹۳، ایران در بحران؛ زوال صفویه و سقوط اصفهان، ترجمه: حسن افشار، تهران، نشرمرکز.
۳۷. مدرسی طباطبائی، سیدحسین، ۱۳۳۵، تربت پاکان، جلد دوم، قم، چاپخانه مهر شهریور.
۳۸. منجم، ملاجلال الدین، ۱۳۶۶، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال، به کوشش سیف... و حیدنیا، تهران، انتشارات وحید.
۳۹. منشی قمی، قاضی میراحمد، ۱۳۵۲، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران
۴۰. مهریار، محمد، ۱۳۷۶، معرفی مجموعه تاریخی مسجد ساروتقی و مدرسه ثقه الاسلام و رقبات آن شماره ۱۹ و ۲۰، صص ۶۸-۷۷.
۴۱. میرزا سمیعا، ۱۳۶۸، تذکره الملوک به کوشش سیدمحمد دبیر سیاقی و سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات امیرکبیر.
۴۲. میرجعفری، حسین، ۱۳۸۲، زندگانی دو سردار نامی صفویان، مجله جغرافیا و برنامه ریزی، نشریه دانشکده علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره ۱۲، ص ۱۳۵
۴۳. نصیری، میرزاعلی نقی، ۱۳۷۱، القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه به تصحیح دکتر یوسف رحیم لو، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی.
۴۴. نوایی، عبدالحسین و عباسقلی غفاری فرد، ۱۳۹۱، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه، تهران، انتشارات سمت.
۴۵. نیومن، اندرو جی، ۱۳۹۳، ایران عصر صفوی (نوزایی امپراتوری ایران)، ترجمه: بهزاد کریمی، تهران، نشر افکار
۴۶. وحید قزوینی، میرزا محمد طاهر، ۱۳۸۳، تاریخ جهان آرای عباسی، به تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق زیر نظر دکتر احسان اشراقی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی